

MİT VE EFSANELERDE YER ALAN KUŞ İMGELERİNİN HEYKEL VE SERAMİK SANATINDAKİ İZDÜŞÜMLERİ*

Projections of Bird Images in Myths and Legends in Sculpture and Ceramic Arts

Alihan YONUK**

Prof. Dr. Aysun ALTUNÖZ***

Doç. Dr. Hüseyin ÖZÇELİK****

ÖZ

Mitler, insanlık tarihinin ilk sözlü edebiyat ürünü olarak kabul edilebilme potansiyeline sahip olan anlatılardır. Özellikle yaratılışla ilgili anlatılar, mitlerin devşirilmiş şekilleri olarak kabul görür. Konu efsanelere geldiğinde ise, efsanelerde tarihi veriler bulunabilirse de bunlar net tarih ve zaman bilgisi vermezler. Efsaneler mitlerden sonra oluşmuş olan, oluşmaya da hâlâ devam eden anlatılardır. Efsanelerde ve mitlerde yer alan konular ve kahramanlar sanat çatısı altında yeniden biçimlenmeye, başka kimliğe ve bedene bürünmeye devam etmektedir. Bu durum, tarihin her döneminde üretilmiş olan her alandaki sanat eserlerinin anlaşılmasında ya da bütünüyle kavranabilmesinde mitlere ve efsanelere doğrudan bir önem atfetmektedir. Özellikle mitlerde ve efsanelerde kullanılan imgelerin anlamlarının sanatta her dönem karşılık buluyor olması, bu imgelerin insanlığın ilk anlatılarında hangi anlamları işaret edecek şekilde kullanılıyor olduğu bilgisini de değerli kılmaktadır. Bu çalışmada heykel ve seramik sanatındaki sanatsal anlatıların da mitolojik ve efsanevi kurgular gibi okunabilirliği dört farklı sanatçının seçili yapıtları üzerinden karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Zümrüd-ü Anka/Simurg, Turna ve Tavus kuşları özelinde kuş imgesinin mitolojide ve sanatta ele alınma şekli ve amacı üzerinde durulmuştur. Sonuçta mitlerin sanata olan etkisine kuş imgeleri üzerinden vurgu yapılırken efsanevi kahramanlar ve mitolojik yaratıklar sanatçının süzgecinden geçerek onun dünyasındaki değerlerde, bu değerleri yansıtmaya biçiminde yeniden vücut bulmuş, farklı bir mite dönüşmüştür. Her ne kadar coğrafyalar ve kültürler arasında fark olsa da ilkel insanın korkularının ortak, dolayısıyla korkularını alt etme yöntemlerinin de ortak olduğu mitler ve efsaneler aracılığıyla hatırlanmıştır. Sanatın da evrensel bir dil olduğu ve insanın varlığı ile biçim ve anlam kazandığı kabul edilirse insanların benzer olaylar karşısında benzer ya da ortak tepki ve davranış geliştirmesi doğal sayılabilmelidir. Dolayısıyla kuş imgesi her ne kadar farklı sanatçılar tarafından, farklı üsluplarda, farklı kompozisyonlarla dışa vurulsa da sanatçıda bıraktığı izlenimler ve algılar arasında belli bir ilişkinin kurulması doğal karşılanacaktır. Çalışmada, özellikle konu için örnek seçilen sanatçıların eserlerinin incelendiği bölümlerde görülecektir ki sanatta sanatçının dönemi, anlatısı, biçimi ve kendisini ifade etme biçimi değişkenlik arz etse de sanatta izdüşümüne rastlanan mitolojik ve efsanevi motiflerin işaret ettikleri anlam değişmemektedir. Daha açıklayıcı bir ifadeyle, mitolojideki ve efsanelerdeki kuş ögeleri gibi motifler, uzun bir serüveni de kapsayacak şekilde yüz yıllardan beri belli bir anlam ile insanlığın ortak mirasında yer almaktadır. Sanat mezbahisinde olduğunda ise aynı motiflerin bir materyal olarak sanata dâhil edilmesi ya da sanatçının kendisini ifadesinde onlara başvurması söz konusudur. Dolayısıyla, mit ve efsanelerdeki imgeler sanatta devamlılığın nadide bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha açık bir anlatımla, insanlığın ilk sözlü ve yazılı örneklerinde rastlanan, mit ile efsanelerde de bulunan motiflerin hem belli bir noktada sonra geçmişte hem de bugünde aynı ya da benzer anlamlarda sanatta kullanılıyor olması, bugün ile geçmiş arasındaki ilişkinin sanat özelinde de daim olacağının bir göstergesi sayılabilecektir.

Anahtar Kelimeler

Mit, efsane, kuş imgeleri, heykel sanatı, seramik sanatı.

ABSTRACT

Myths are narratives that have the potential to be considered the first oral literature product of human history. Especially the narratives about the creation are accepted as transmitted forms of myths. When it comes to the legends, although historical data can be reached from them, they do not give crystal clear infor-

* Geliş tarihi: 12 Mayıs 2021 - Kabul tarihi: 01 Temmuz 2021

Yonuk, Alihan; Altunöz, Aysun; Özçelik, Hüseyin. "Mit ve Efsanelerde Yer Alan Kuş İmgelerinin Heykel ve Seramik Sanatındaki İzdüşümleri" *Milli Folklor* 132 (Kış 2021): 250-261

** Doktora Öğrencisi, Yakın Doğu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Sanat ve Tasarım Anasanat Dalı, Lefkoşa/KKTC, alihanyonuk@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-0880-9886.

*** Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Heykel Bölümü, Ankara/Türkiye, altunozaysun@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3857-3704.

**** Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Seramik Bölümü, Ankara/Türkiye, hsynozlk@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-5620-661X.

mation about date and time. Legends are narratives that were formed after myths and still continue to form. The subjects and heroes in the legends and myths are progressing to reshape under the umbrella of art, take on a different identity and body. This situation directly attributes a great importance to myths and legends in understanding or fully comprehending the works of art in every field produced in each period of history. Especially the fact that the meanings of the images used in myths and legends have always corresponded in art makes it valuable to know which meanings these images were used in the first narratives of humanity. In this study, the readability of artistic narratives of sculpture and ceramic art as well as mythological and legendary fictions were analyzed comparatively through selected works of four different artists. Especially Zümrüd-ü Anka/Simurg (Phoenix), cranes and peacocks, the way and purpose of handling the image of bird in mythology and art is emphasized. As a result, while emphasizing the effect of myths on art through bird images, mythical heroes and mythological creatures passed through the filter of the artist and reincarnated in the values in his world, the way they reflect these values and turned into a different myth. It has been remembered through myths and legends that the fears of primitive human are common, and therefore the methods of overcoming their fears although there are differences between their geographies and cultures. When it is accepted that art is a universal language and its meaning and form are shaped by human existence, it should be considered as natural for people to give similar or common reactions and behaviors to similar events. Therefore, it will be natural to establish a certain relationship between the impressions and perceptions he leaves on the artist although the bird image is expressed by different artists in various styles and with different compositions. By this study, it will be seen in the sections where the works of the artists selected as examples for the subject are examined, although the period, narrative, style and way of expressing himself vary with art, the meaning of mythological and legendary motives that are encountered in art does not change. To put it more clearly, motifs such as bird in mythology and legends have been included in the common heritage of humanity for centuries, including a long adventure. When art is at stake, it is possible that the same motifs are included in art as a material or the artist refers to them in his way to express. Therefore, images in myths and legends appear as a rare indicator of continuity in art. To make it clearly, the fact that the motifs found in the first oral and written examples of humanity, and also in myths and legends, have been used in art in the same or similar meanings both in the past and today, can be considered as an indication that the relationship between today and the past will be everlasting especially in art.

Keywords

Myth, legend, bird images, sculpture, ceramic art.

Giriş

Farklı zamanlarda, farklı kültür ve coğrafyalarda varlık gösteren, toplumların bilinçaltında yer etmiş korkuları ve bilinmezleri üzerine biçimlenen mitolojik kurguların benzerlikleri üzerinde sıkça durulmaktadır. Bu benzerlik sanat, mitoloji ve efsaneler bütününde de hissedilir. Çünkü efsane, “kendine özgü bir üslubu, kalıplaşmış, kurallı biçimleri olmayan, düz konuşma dili ile bildirilen” ve “olağanüstü olaylara, ya da insanüstü güçleri elinde tutan kişilere” yer verilebilen bir anlatı olarak (Boratav 1969: 106-7) tanımlanırken mit, “dünyanın mevcut düzeninden önceki bir düzenini konu alan ve yerel ya da sınırlı bir özelliği (alelade etiyolojik efsanede olduğu gibi) değil de, eşyanın doğasına ait organik bir yasayı açıklamayı amaçlayan bir anlatıya” işaret etmektedir (Grimal 2012: XIV-XV). Görülebileceği üzere efsane ve mitler, işlevleri ve sonradan kazandıkları anlamlarla “gerçeklik” hâline gelerek (Bayat 2005: 7; Batuk 2009) kültürü besleyebilecek unsurlara işaret etmektedir ve sanat da söz konusu beslemenin somutlaştığı düzeylerden birisi olarak kavranabilmektedir.

Efsanelerle birlikte inancın yoğunlukla yer aldığı mitlerdeki kurgular gibi sanatsal kurgular da gerçekliğin yansımalarını içerir. Gelgelelim sanatı besleyen bu kaynaklar arasındaki nüanslar günlük kullanımlarda göz ardı edilmektedir. Mitlerden daha gerçekçi olgusal temelleri olan efsanelerin tarihi ve kahramanları hakkında inanılır bilgilere erişmek olasıyken yarı-insan, yarı-hayvan betiminde işlenen, doğüstü güçleri olan kahramanlar hakkında aynı yargıya varmak olası değildir. Birer anonim kurgu olan

efsaneler, yaşanmış olduğuna inanılanlar üzerine kurgulanırken mitlerde fantastik ve mistik dünyayla kurulan bağ güçlüdür. Tanrı ve yarı-tanrılar ile insan ya da yarı-insan, yarı-hayvan karakterlerinin yoğunlukta yer aldığı mitlerde olaylar, karakterler kadar gerçek dışı olmamakla beraber efsanelerde işlenen konularla benzerlik gösterir. Mitlerde inanç ağırlıkla yer alırken efsaneler metaforik öğelerle gerçekleri süsler.

Sanatın beslendiği kaynaklar arasında efsane ve mitlerin yeri ve etkisi büyüktür. Konu edilen hayvan ve insan arasındaki diyalogda ise belli başlı hayvan sembollerinde yoğunlaşılır. Bu sembollerin başında kültürlere ve coğrafyalara göre farklı adlar altında anılan olağanüstü sıfatıyla “kuş” betimlemeleri gelmektedir. Bu olağanüstü sıfatlar arasında en dikkat çekici olanı uçmak ve dolayısıyla geniş bir hareket kabiliyetidir. Kuş sembolünün mitlerde, efsanelerde ve sanatsal ürünlerde fazlaca yer kaplamasının nedeninin tam olarak bu olduğunu düşünmek mümkün görünmektedir.

Tarih boyunca birçok uygarlık için önemli bir yere sahip olan ve Türk kültüründe de sıklıkla kullanılan “kuş”un, Orta Asya’nın uçsuz bucaksız bozkırlarının engelsiz ve sınır tanımayan boyutları ile yüceliğin ve kudretin göklere yükseldiğinin işareti olduğu görülebilecektir. Geceleri semayı kuşatan yıldızların varlığı ve hareket halinde oluşları gökyüzüne bakıldığında Gök Tanrı inancını kuvvetle muhtemelen ortaya çıkarmıştır. Gökyüzüne dair bu bakış açısı, uçan varlıklar olan, hâkimiyetleri dolayısıyla gökyüzünün hâkimleri sayılan kuşlar erişilmez ve yenilmezliğin işaretlerini taşımaları dolayısıyla saygınlığın ve ihtişamın sembolleri olmuşlardır. Bu itibarla, “Orta Asya Türk devlet ve boylarının dini inanışlarında etken olan ‘Gök Tanrı’ inancı ile kuş figürüne yüklenen anlam arasında”ki bağlantıyı ve kuşların uçuyor olmalarından kaynaklı olacak şekilde “tanrı, tanrının temsilcisi ve koruyucu ruh olarak” görüldüklerini (Halıcı 2014: 72) vurgulamakta fayda vardır. Koruyucu ruh ve adaletin simgesi olarak görülen kuş, Budizm öncesi ve sonrasında da yer alır. Kuşların koruyuculuğuna ilişkin inanç Şamanizm inancında da bulunmaktadır. Orta Asya’nın ilk egemen inanç biçimi olan Şamanizm’de esrime halindeki şamanın kendinden geçer halleriyle gökyüzüne bakarak sesler çıkarması varlığın ve sonsuzluğun gücünün gökyüzünden alındığının işareti sayılabilir. Böylece gökyüzü, sonsuzluğu ve barındırdığı yaşayanlar olan kanatlı varlıklarıyla inanç biçimlerinin vazgeçilmez unsurları olmuştur. Yine mit ve efsanelerde ölümsüzlüğün ve kudretin timsali olan hayat ağaçları da topraktan aldığı semaya ulaştıran kutsal varlıklar sıfatını almıştır. Bu sıfatlarıyla gökyüzünde Tanrının temsilcisi olan “kuşların” da kendilerine yaşam alanı olarak belirledikleri mekânsal varlıklar olmuşlardır.

Kuşun uçuş yetisi, onun “ruhun sembolü” olacak şekilde “tanrısal bir bağımsızlık” ile ve ayrıca “manevi hayat”, güç ve kudretle ilişkilendirilmesini beraberinde getirmiştir (Ersoy 2000: 465-7). Çoğu mitte benzer nitelikte yer alan efsanevi “kuş” ögesi, sanatsal anlatılarda alegorik dil olarak kullanılmıştır. Bu noktada “kuş”, mecazi bir anlama bürünerek gerçekliğinden uzaklaşmaktadır. Dolayısıyla ortaya çıkan bu bilinmez, nesnenin görüntüsünün ardındaki gerçek öz (numen), varoluşsal öz veya sanatın kendisi olarak vücut bulur.

Kuş ögesi dendiği zaman akla gelen ilk örnek olan, olağanüstü güçler atfedilen, Türk mitolojisinde Tuğrul-Konrul, Fars mitolojisinde Simurg, Arap mitolojisinde Anka, Hintlilerde Garuda ve Yunanda Phoenix olarak adlandırılan, Selçuklu’da Hüma-Umay ile birlikte düşünülen Zümrüd-ü Anka, Batıda olduğu kadar çağdaş Türk sanatında da sıklıkla alınan öğelerden birisi olmuştur (Özdağ 2017: 21). Türk kültüründe ise dışı Tanrı ile olan benzerlikler üzerinden bu kuşun “Türk ve İran mitolojilerinde kuşların en asili” sayıldığını, “ayrıca devlet kuşu olarak” kabul edildiği görülmektedir (Kurnaz 1998: 478).

Bu çalışmada farklı uygarlıkların mitolojilerinde ve efsanelerinde yer alan Zümrüd-ü Anka kuşu ağırlıklı olmak üzere Tavus Kuşu ve Turna örnekleriyle birlikte kuş imgesinin heykel ve seramik sanatına yansımaları üzerinde durulmuştur. Bu çerçevede ele alınan eserler, sanatsal anlatımlarında ana tema olarak mitolojik ve efsanevi kuş imgelerini kullanan ve Zümrüd-ü Anka, Turna, Tavus Kuşu ve Horoz gibi efsanevi ve mitolojik özelliklere sahip karakterlerden esinlenen modern dönem seramik ve heykel sanatçılarından seçilmiştir. Dolayısıyla mit ve efsanelerde yer alan kuş imgelerinin bu sanatçıların yapıtlarının özünü oluşturduğu varsayımından hareketle seçili eserler üzerinden çözümlemeler yapılmıştır. Çalışmanın evrenini mitolojik ve efsanevi kuş imgesini konu edinen 1960 sonrası Türk ve Batılı sanatçılardan Ali Teoman Germaner, Erdiñç Bakla, Constantin Brancusi ve Tufan Dağistanlı'nın seramik ve heykel örneklerinde plastik öğeler öne çıkmaktadır. Bu bağlamda Nitel araştırma yöntemi kullanılarak yapılan literatür taraması sonucu sanatçıların ilgili yapıtlarından elde edilen verilerin içerik analizleri yapılmış ve araştırmanın amacına ilişkin yargıya varılmıştır.

1. Mitlerde ve Efsanelerde Yer Alan Hayvan Motifleri

Mitolojik ifade unsuru olarak kullanılan betimlemeler belli biçimlerde yoğunluk gösterir. Bunları bitki, hayvan ve hibrit motifler olarak gruplandırmak mümkündür. Hayvan ve bitki motifleri varlığını, yaşamın ve döngünün göstergesidir. Hibrit kurgularsa gerçekte tanımlanamayan ama varlığına inanılana dair mistik inançların yansımalarıdır. Her iki durum da özünde insana ait tutum, davranış ve değerler bütünüdür. Hangi coğrafya, ulus olursa olsun bu ortak değerler ve korkular çok yönlü etkinlik göstermektedir insan hayatında. Dolayısıyla mitlerde yer alan motifler arasında da benzerlikler gözlenebilmektedir. Böyle değerlendirdiğimiz zaman, “Kuzey Amerika’da göğün yüce varlığı”nın karga gibi bir kuşla temsil edilmiş olan “gök gürültüsü ve rüzgârın mitolojik kişileştirilmesiyle birleştirilme eğilimi”nin olduğu (Eliade 2003: 74) notunu düşebiliriz. Diğer taraftan Ural-Altaylılar’ın “Kuzey Amerika mitolojilerinde olduğu gibi yıldırım bir kuş biçiminde” düşündüklerini de (Eliade 2003: 83) eklemek mümkündür.

“Hayvan üslubu”na pek çok farklı coğrafyada Eski ve Orta Çağ süresince rastlanmakta, bulgulardan çıkarılan sonuçlara göre bu üslubun Orta Asya kökenli olma ihtimali yüksek görünmektedir (Mülayim 1994: 163). Hayvan üslubunun kuş ögesi özelindeki örneklerine bakıldığında ise Turna, Kuğu, Kaz ve Su kuşlarıyla ilgili bir inanç, ruhların buhar olarak veya Turna kuşunun şekline girerek göğe uçtuğu görülmektedir. Tarihi 6. yüzyıla dayanan bir Çin kaydında ise, bir Türk kağanının oğluna yönelik olarak şu ifade edilmektedir: “Bir oğlu beyaz bir kuğu şekline girdi.” (Liu 1969: 6’dan akt. Esin 2001: 53).

Başka bir örnekle, ruh-şamanın tek gözünün, tek elinin ve tek bacağına olduğunu görmekteyiz. Buna göre kuş, yakutlar için, yer altında kuş biçiminde olgunlaşmaya bırakılmış olan, Anaşaman’ın ruhudur. Bu, şaman için bir manevî yolculuk olan ve hem efsanelerden hem de İslâm kültüründen tanıdık olan “donuna girme”ye işaret etmektedir. Kahramanın, efsanelerde sürekli ve maddi olan, diğer taraftan ise bedduanın, kerametinin, utanma veya cezalandırmanın sonucu olarak gerçekleşen şekil değiştirmesi, mitolojide olağan ve dünyanın gereği bir durum olarak karşımıza çıkar (Yağmur 2018: 326).

“Hayvan üslubu, İslamiyet’in kabulünden sonra da bazı değişikliklere uğrayarak devam etmiştir. Sözelimi Zümrüd-ü Anka/Simurg kuşu ile benzerlik gösteren Hüma kuşu İslamiyet’ten sonra da talih ve cennet kuşu özelliklerini sürdürmüştür.” (Ateş 2018: 22)

Mitolojik kişilik olarak kullanılan hayvan motifleri; Geyik, Kurt, Aslan, Ayı, Boğa, Deve, Kuğu, Tavus Kuşu, Kartal, Güvercin, Tavuk, Horoz, Tavşan, Tilki, Yılan, Kaplumbağa, Balık ve benzerlerinden oluşan türlerde; havada, karada ve suda yaşayan canlılar olarak çeşitlilik göstermektedir. Orta Asya ve Batı mitolojilerinde ortak temada ortak motifler kullanıldığı bilinmektedir. Bu itibarla, “Türklerin bulunduğu ve hüküm sürdüğü çevreler itibarıyla birçok hayvanın Türk mitolojisine başka kültürlerden girdiği görülmüştür. Hint, İran ve Yunan mitolojilerinde yer alan hayvanlar Türk mitolojisinde de karşımıza çıkmaktadır.” (Tansü vd. 2015: 216).

Kuş figürü çoğu mitlerde olduğu gibi şamanların ritüellerinde teatral bir dille sıkça kullanılmıştır. Türklerin, özellikle Uygur ve Göktürklerin sembolleri hâline gelen kartala atfedilen önem biliniyorsa da Ön Asya mitolojisinin geneline bakıldığında Zümrüd-ü Anka'nın yerinin ayrı olduğu tespit edilebilmektedir (Ögel 2010: 108):

“Ön Asya mitolojisinde başlıca iki önemli efsanevi kuş vardır. Bunlardan birincisi Arapların Anka dedikleri kuştur ki biz Türkler bu kuşun Farsça ve Arapça adlarını birleştirerek *Zümrüd-ü Anka* deriz. Aynı kuşa İran mitolojisinde *Simurg* veya *Streng* adı verilir. Bu kuşun tüyünü ele geçirenlerin en büyük sırı ve ölümsüzlüğe erecekleri iddia edilir ve efsanelerde böyle yazılmaktadır. (...) Her şeyin üstünde bulunan bir ağaç ve bu ağacın üzerinde de bir kuş vardır”

Görülmektedir ki kuş imgesi sıklıkla kullanılan sembollerden birisidir. Öyle ki melez yaratıkların çoğunda kuşlara ait uzuvlar yer almaktadır. Bunlara iyilik, güç, güzellik, savaşçı ruh gibi misyonlar yüklenmektedir. Yüzyıllarca büyük hükümdarlıkların sembolleri olan kuşlar birçok duygu ve düşüncenin de göstergesi olmuştur. Sanat ögesi olarak da sıklıkla kullanılan kuş imgesi eski çağlarda olduğu gibi günümüz sanatında da önemini korumaktadır.

2. Kültürel Unsur Olarak Kuş Motifleri

Kuş motifinin anlamı toplumlara göre farklılık gösterebilmektedir. Bu durum, belli kuşların uğursuz (örneğin karga, baykuş) bazılarının ise uğurlu (örneğin bülbül, güvercin) değerlendirilmelerinden görülebilmektedir (Akpınarlı 2007: 18). Ancak genel itibarıyla kuş söz konusu olduğunda “ruhsal yükselmenin, yüksek şuur hallerine geçişin, dünyasallıktan uzaklaşmanın, hafifliğin, semaviliğin, ruhların, ruhsal unsurların, ruhsal tesirlerin, sezgi ve ilhamın, reenkarnasyonun, ruhun ebediliğinin, gök ile yer arasındaki irtibatın” (Aras 2011: 51) ön plana çıktığı ifade edilebilir. İrtibatta olmanın ve aracılığın sembolü olan kuşlardan Altay ve Türk destanlarında Tanrının elçisi olarak şu şekilde bahsedilmiştir (Ögel 1995: 548): “Bir Han'ın erkek çocuğu olmuyor. Kayın ağacına konmuş bir kuş Han'a, senin bir oğlun olacak, diye haber veriyor... Han'ın bir oğlu oluyor.” Burada kuş, Tanrının elçisi olarak ifade edilmiştir. Buradan hareketle Hz. Muhammed'in “en ünlü” sancağının kuş figürü ile bağlantısı da önemlidir (Özkeçeci vd. 2007: 114):

“Hz. Muhammed'in siyah bir kumaştan ibaret olan en ünlü sancağı, Türkçe'de ‘kartal, şahin, atmaca, tavşancıl vb.’ anlamına gelen Ukab adını taşır. Bu isim, İslâmiyet'in sadeliğe yönelen anlayışıyla figür kullanılmadan aynı sembolik ifadenin isimle sağlandığını gösteren önemli bir örnektir.”

Kuş figürünün Türk kültüründeki yerinden de ayrıca bahsetmek gerekmektedir. Türkler için kuş, “Gök Tanrı'nın idaresindeki bir varlık” olarak kutsallık değeri taşımakta, uğurlu ve insana iyilik veren özellikleriyle değerlendirilmektedir (Sever 1999: 86). Bu kutsallığın izlerine Şamanizm'de rastlamak mümkündür. “Şamanlar törenlerinde kaz, karga, baykuş ve kuğu gibi kuşların biçimlerine girerek ayin yapmakta”, donuna girilmesi istenen kuşun sesini çıkartmak suretiyle kanat çırpma hareketleri yapmaktay-

dılar (Yozgat 2019: 76). Bahsi geçen kuşların hiçbirisinin leş yiyici özellikte olmaması, Türk kültürü açısından önem taşımakta, Türklerin “asalak, toplayıcı bir hayat tarzı süren insanlar” olmadıklarına işaret etmektedir (Sever 1999: 87).

Kaynağını efsanelerden ve mitlerden alan sanatsal unsurlar üzerinden farklı kültürlerin birbirini etkileme potansiyellerine de işaret etmek mümkündür. Örneğin Türk kültüründe leş yiyici olmayan kuşların önemi göz önünde bulundurulduğunda, avcı kuşlar ve doğancılık geleneğinin kayzerlerden öğrenilmiş olması (Esin 2004: 170) dikkate değerdir. Benzer durumlar bu çalışmanın odağında yer alan ve aşağıda incelenecek olan Tavus Kuşu, Turna ve Zümrüd-ü Anka'nın sanatsal izdüşümleri açısından da tespit edilebilmektedir. Bu ise efsanelerden ve mitlerden beslenerek ortaya çıkmış ve günümüzde de sanatsal üretimin motifi olarak işlevselliğini sürdüren imgelerin kurumsal sanat yapısı içerisinde bir sosyal ve kültürel ilişkiler ağı içerisinde “temel bir ‘bağ’” (Albrecht 1968: 386’dan akt. Akman 2013: 148) işlevini görebiliyor olması ile de ayrıca anlamlandırılabilir bir çerçeveye işaret etmektedir.

3. Tufan Dağıstanlı'nın Sanatı Üzerinden Tavus Kuşu'nun Sanatsal İzdüşümü

Doğada varlığın korunabilmesinin üremek veya kamufle olmak ile mümkün olduğunu hatırlayarak, hayvanlar dünyasında Tavus Kuşu'nun da çoğu erkek tür gibi dişisinin dikkatini cezbetmek için parlak ve renkli tüylerini, alımlı fiziğini kullandığını belirtmek gerekir. Ancak bu seçkinlik durumu onun her zaman dişisi tarafından fark edilmesiyle sınırlı kalmaz, kolay bir av olmasının da nedenidir. Her ne kadar göz alıcı tüylerle sahip olsa da bu kuş, bir o kadar ürkütücü ses tonuyla düşmanını ürkütmeye, onun hedefi olmaktan kurtulmaya çabalamaktadır.

Diğer taraftan ise; Tavus Kuşu, çoğu mitte, hükümdarlıklarda ve bazı dinlerde ayrıcalıklı kuş olarak yer alır. Ona yüklenen olağanüstü güçler sayesinde Tavus Kuşu, bolluk-bereket, cennet, güç kuvvet ya da şanssızlık ve kem gözün sembolü olarak kullanılmıştır. Örneğin Tavus Kuşu'nun, “Türk kültürünün en önemli yazılı kaynaklarından birisi olan Dîvânu Lugâti't-Türk'te ‘Yun kuş’ olarak adı geçmektedir ve Tavus Kuşu, ‘Tugrul’ ve ‘Sungur’ gibi kuşlarla birlikte ongun kuşlar arasında” yer almış, bu nedenle de “diğer ongun kuşlar gibi itibar görmüş ve egemenlik sembolü olarak kullanılmıştır” (Çetin 2017: 2).

Görsel 1, 2, 3. Tufan Dağıstanlı'nın cennet kuşları dizisinden üç örnek
Kaynak: <https://www.sanatgezgini.com/tufan-dagistanli-seramik-isimsiz-7881>

Bu göstergeler ışığı altında Görsel 1, 2 ve 3'te yer alan "Cennet Kuşları" dizisinden seçilmiş üç örnek incelendiğinde Tufan Dağıstanlı'nın oluşturduğu metaforik anlatımları mitolojik birer öge olarak değerlendirilebilir. Şamotlu kil ile biçimlendirilmiş ve sır kullanılarak renklendirilmiş bu formların ortak özellikleri tek bir kuş türüne işaret etmesidir. Genel hatları ve renkleri itibarıyla forma bakıldığında ilk akla gelen, Tavus Kuşu betimlemesi olacaktır. Kuş formunun sırt kısmında yer alan oryantal motiflerle renk ve boyunla kafasındaki süslemeler Tavus Kuşu imgesini akla getirecektir.

Hatırlanacağı gibi, Tavus Kuşu; gücün, gösterişin, dolayısıyla devletin de sembolü olmuştur. Anadolu Selçuklu çinilerinde sıkça rastlanabilecek Tavus Kuşu motifleri hayat ağacının sağında ve solunda olmak üzere betimlenmiştir. Tufan Dağıstanlı da biçimlendirdiği kuş formları üzerinde Selçuklu, Osmanlı ya da Anadolu motiflerine de yer vermiştir. İnceleme konusu olan örneklerde yer alan betimlemelerin bir karakteristik ögesi de güçlü gövdeleridir. Bu güçlü strüktür, yönetimin, devletin gücünün göstergesidir. Her ne kadar doğada göz alıcı renklerde var olan erkek tür ise de bu örneklerde dişil bir tür imgenelmektedir. Sonuç olarak Dağıstanlı'nın Tavus Kuşu biçimleri; gücü, renkleri ve süslemeleri itibarıyla dişiyi betimlemektedir. Tıpkı "devlet kuşu" veya "devlet ana" tamlamasında olduğu gibi devlet güçlüdür, koruyucudur, merhametli ve gösterişlidir. Öte yandan sanatçının "Cennet Kuşları" olarak adlandırdığı bu seride yer alan kuş formları topyekûn doğanın temsilidir.

4. Erdinç Bakla'nın Sanatı Üzerinden Turna'nın Sanatsal İzdüşümü

Yaşam biçimleri itibarıyla insanlar ile arasında bir benzerlik kurulan Turna Kuşunun ölen eşini terk etmemesi ve başka bir eşle de kolayca çiftleşmemesi, onun sadakat ve vefa; güzelliği sayesinde de sevgiliyle özdeşleştirilmesini beraberinde getirmiştir (Bulut 2019: 172). Eşine sadık türlerden biri olan Turna, Altay Türklerinde kutsal kabul edilir, özellikle Alevi-Bektaşî inancında ve İslâmiyet'in kabulünden sonra Türk inancında da yer edinen Turna, Şamanlarda daha mistik bir rol üstlenir. Anadolu'da ve Türk inancında birliğin, sadakatin, sevginin, koruyuculuğun, başarının yol göstereni olarak anılmaktadır. Turna donuna girmenin, İslâmiyet sonrasındaki Türk inancında ve Alevi-Bektaşî inancında da eski Türk inancında olduğu gibi yer edindiğini görmekteyiz. Şamanlar, Turna şekline girmek suretiyle uçmaktaydı. Yine Ahmet Yesevi'nin de çağrıldığı meclislere gelirken Turna donuna girdiğine inanılırdı (Mélîkoff 2010: 44). Alevi-Bektaşî inancında ise Turna'nın Hz. Ali'yi temsil ettiğine inanılmaktaydı (Mélîkoff 2010: 200). Ayrıca Hacı Bektaş Veli'nin de Turna donuna girdiğine inanılırdı (Demirdağ 2017: 15).

Görsel 4. Erdinç Bakla'nın "Kibele" yorumu

Kaynak: <https://www.istanbul.net.tr/etkinlik/foto-galeri/prof-dr-erdinc-bakla-gobeklitepe-ruzgari/3987/15>

İdol olduğu ana formdan anlaşılan Erdiç Bakla'nın Görsel 4'te yer alan çalışması, Anadolu'nun kültürel zenginliğinin bir yorumudur. Bereketin, doğurganlığın sembolü olan "Kibele", Bakla'nın dünyasında çağımıza uyarlanmıştır. İdolün baş kısmını oluşturan betimleme, stilize edilmiş çağdaş bir kadın silueti görünümündedir. İdolün gövdesinde yer alan üç kuş imgesi ise biçim kompozisyonunun bütünündeki hikâye itibarıyla Turnaları akla getirmektedir. Birbirine yakın duran iki kuş figürü sadakatin temsilcisidir. Birbirlerine paralel konumlandırılmış bu kuşlar tıpkı Turnalara atfedilen sadakat ve tek eşlilikle kurulan aile anlamlarını karşılamaktadır. Bir bütün oluşturan figürler üç bireyden oluşan aile olabilmeyi hayalini kurmaktadır. Kibele'nin rahminde konumlandırılmış küçük boyutlu kuş ise bunun göstergesidir.

Bakla'nın yapıtında yer alan kuşların Leylek olma olasılığı da vardır. Ancak bahsi geçen kuşun ne tür olduğundan ziyade ne anlama geldiği önemli olduğu varsayımıyla yapıttaki kuş imgelerinin Turna üzerinden okumasının yapılması uygun bulunmuştur. Her iki olasılıkta da kuş imgesi doğumun, aile olmanın, birliğin, sevginin, özlemin, hasretin göstergesi/izdüşümü olarak bu sanat eserinde yer almaktadır.

5. Ali Teoman Germaner ile Constantin Brancusi'nin Sanatı Üzerinden Zümrüd-ü Anka'nın Sanatsal İzdüşümü

Zümrüd-ü Anka betimi, kuş imgesi genelinde sıkça kullanılmaktadır. Çoğu mit ve efsanede yer alan Zümrüd-ü Anka, sanatsal ifadelerde de kendisine yüklenen özellikleri ile belirir. Efsanevi kuşun; uzun kuyruğu, geniş kanatları, renkli ve pırlıtlı tüyleri, keskin bakışı, çevikliği gibi özellikleri ön plana çıkarılmaktadır. Ateşten ve güneşten yaratıldığı söylenen kuş; kendisini küllerinden var etmekte, konuşarak insanlarla iletişim kurmaktadır.

"Fars mitolojisinde Simurg adıyla bilinen bu efsanevi kuş pek çok kültürde farklı isimlerle karşımıza çıkmaktadır. Bilinen ilk örneği, Eski Mısır'da ateş kuşu olarak geçen Feniks'tir. Feniks'in Batı mitolojisindeki karşılığı (...) Phoenix'tir. İslam mitolojisinde Anka, Türklerin İslamiyet'i kabulünden önce Tuğrul, Karakuş; sonra ise Zümrüd-ü Anka olarak geçer. (...) isimleri birbirinden farklı olsa da tüm bu kuşlar fiziksel ve karakteristik olarak benzer özellikler taşımaktadır." (Karakuş vd. 2020: 107)

Etimolojik anlamının İran mitolojisinden geldiği bilinen Simurg, "otuz kuş" anlamına gelen bir kelimeye karşılık gelmektedir. "Devlet kuşu olarak da" bilinen bu kuşun ateşten ve güneşten yaratıldığına inanılmıştır (Alsan 2005: 95). Tüm bu efsanevi özelliklerin "sürekli yeniden inşa"yı imâ eden bir vurgusu bulunmaktadır (Karakuş vd. 2020: 107).

Farklı coğrafya ve kültürlerle sahip İran, Romanya, Hint mitolojilerinde farklı isimlerde bu aynı karakterin yer aldığını görmekteyiz. Benzer betimlemelerle benzer görevlere ve olağanüstü güçlere sahip bu kuş, insanın gerçekte başaramayacağı efsanevi olayların kahramanıdır. Yerin altında ve gökyüzünde gerçekleşen doğal olaylar Zümrüd-ü Anka karakteri aracılığıyla ilkel insanın dünyasında anlam bulur ve çözümlenir. Türk-İslâm sanatında ise Simurg'un birincisi "koruyucu ruh özelliklerini taşıyarak, iyilik timsali, kahramanların koruyucusu kimliği"; ikincisi ise "kötülüklerin temsilcisi" olmak üzere iki tasviri bulunmaktadır (Alsan 2005: 95). Tüm bu açıklamaların ışığında sanatın yeryüzündeki tüm olgu, olay ve nesnelere kendisine konu ve malzeme edebilmesinden destekle ele alınan Zümrüd-ü Anka'nın ardındaki gerçek, Ali Teoman Germaner ile Constantin Brancusi örnekleri üzerinden çözümlenecektir.

Görsel 5. Brancusi'nin Golden Bird-Bird in Space isimli eseri

Kaynak: https://www.moma.org/wp/inside_out/wp-content/uploads/2014/07/1-Bird-in-Space.jpg?_ga=2.178093477.1896545551.1616181799-1008530633.1616181799

Görsel 6. Brancusi'nin soyut kuş formu maiastra

Kaynak: <https://www.tate.org.uk/art/artworks/brancusi-maiastra-t01751>

İki farklı kültüre sahip sanatçının iki farklı üslubuyla ele alınan Zümrüd-ü Anka kuşu arasında görünen fark, mitlerin ortak diline tezat bir noktaya sürüklemektedir okuyucuyu. Brancusi'nin hikâyede de anlatıldığı üzere kralın bahçesindeki altın elma veren ağaçtan her gün bir elma çalan kuşun yakalanma süreci üzerine kurguladığı “Golden Bird”/“Bird in Space”, özünde, mitolojide adı geçen Zümrüd-ü Anka'nın/Simurg'un tüyüdür. Romen halk masallarında adı geçen ateş kuşu, usta kuş olarak çevrilebilecek Pasarea'dan esinlendiği düşünülen Maiastra (Görsel 6) ise, Brancusi'nin bu bağlamda ele aldığı ilk soyut kuş formudur.

Görsel 7. Ali Teoman Germaner'in Zümrüd-ü Anka yorumu

Kaynak: <https://www.bozluartproject.com/sergi/ali-teoman-germaner-alos-desenler-resimler-heykeller/>

Bronz malzemeyle biçimlendirilmiş bilge edası ile totemi andıran duruşu ve perdahlanmış yüzey ile yuvarlak ve soft geçişlerle betimlenen hatlara karşın Germaner'in dünyasında boyut ve anlam kazanan Zümrüd-ü Anka (Görsel 7) arasında üslup ve içerik bağlamında derin bir fark gözlenmektedir.

Maiastra altın görünümlü mitolojik soyut kuş olmakla birlikte gurur, kibir, hükmetme ve meydan okuma gibi ifade ve duygu yüklemelerinden uzaktır. Buna istinaden Germaner'in Zümrüd-ü Anka betimlemesi sanayi toplumuna atfedilen çoğu sıfatları üzerinde barındıran, insana hükmeden ve onu ezen baskıcı gücün göstergesidir. Formun bütününde gözlemlenen keskin konturlarla kompozisyonun dinamizmi, kuşun açık ağzı ve ayağının konumu ile desteklenmektedir.

Brancusi sade, yalın ama bir o kadar da güçlü ve yoğun anlatımlara nesnelerin ve kavramların gerçek anlamlarını sorguladıkça yaklaşır. "Bird in Space" (Görsel 5) bunun en güzel örneğidir. Boşlukta yer alan, altın sarısı, perdahlı bronz malzemeden oluşan tek bir tüy ile Zümrüd-ü Anka'ya gönderme yapmaktadır. Duymaz (1998: 95) buna ilişkin olarak "Masalların bazı varyantlarında olağanüstü kuşun, yanından ayrılan kahramana tüylerinden vererek tehlike veya ihtiyaç anında bunları yakmasını ya da birbirine sürmesini" tavsiye ettiğini belirtmektedir. "Bird in Space"de yer alan tüy de tıpkı mitolojide adı geçen efsanevi kuş Zümrüd-ü Anka gibi olağanüstü güçlere sahiptir: Altın renginde, pürüzsüz, göz alıcı ve küllerinden yeniden doğan Simurg gibi belirmektedir. Boşlukta büyümekte, büyüdükçe de güçlenen bir etki bırakmaktadır okuyucu üzerinde. Ancak bu güç, Germaner'in Zümrüd-ü Anka betimlemesinde hissedilen ezici ve hükmedici güç ile çelişmektedir.

Brancusi'nin "Bird in Space" eserindeki anlayışını daha iyi belirtebilmek adına onun bir diğer eserine, "The Cock" (Horoz) bakılabilir. Boşluğu biçimlendiren iki form "The Cock" ile "Bird in Space" örnekleri arasında anlam bağlamında fark açıkça görülmektedir. Brancusi "Bird in Space"de pürüzsüz yüzeyli ve yumuşak sınırlarıyla mitolojik dişil bir yaratığa gönderme yaparken keskin hatlı "The Cock" ile eril kişiliği işaret etmektedir. Bir anlamda yarı-insan (dişi-erkek) yarı-hayvan ruhunda yeniden varlık bulunmaktadır.

Görsel 8. Brancusi'nin The Cock (Horoz) isimli eseri
Kaynak: <https://www.moma.org/collection/works/81692>

Türk kültüründe yer aldığı gibi Horoz; soyun devamının göstergesi olmakla beraber koruyucu, savaşçı kimliğe de işaret etmektedir. Bu bağlamda, sivri ve keskin hatlarıyla bir savaş ya da savunma aracını akla getiren "The Cock", Horoz'a yüklenen görev ve sıfatlara vurgu yapmaktadır. "The Cock" Zeus'un yıldırımları gibi boşlukta ansızın parlayıp yok olacak, etrafa korku salacak ve âdeta tüm evrene hükmedecektir. İnsanın içinde barındırdığı öfke, hirs ve egonun dışavurumudur, bir anlamda *chimeralar* gibi yarı-insan, yarı-hayvan olma durumudur.

Sonuç

Efsanelerde ve mitlerde yer alan konular ve kahramanlar sanat çatısı altında yeniden biçimlenmekte, başka kimliğe ve bedene bürünmekte, her sanat yapıtı gibi plastik öğelere sahip anlatılar da tıpkı bir metin gibi okunabilmektedir. İkonografik okumalar bu öğeler ve göstergeler ışığı altında gerçekleşmekte ve sonuçta yapıt hakkında okuyucuyu yargıya ulaştırmaktadır. Yapıtın esin kaynağı ise varlık tabakası ve ona ait “her şey”dir. Mitler ve efsaneler de bu kaynağın temel taşlarından birisidir. Her kültürde rastlanacağı gibi Türk kültüründe de dilden dile kuşaktan kuşağa aktarılan mitler ve efsaneler sanatsal anlatılara konu olmuştur. Sanatçı yaratım sürecinde her ne kadar evrensel bir dil kullansa da onun yerel kaynaklardan beslendiği göz ardı edilmemelidir.

Bu çalışmada çözümlemeleri yapılan çerçevesinde ise sanatsal anlatılarda ana tema olarak yer alan “kuş” imgesi, Zümrüd-ü Anka, Turna ve Tavus kuşları ile sınırlandırılmıştır. Bu türlere mitlerde ve efsanelerde de sıkça yer verildiği, örneklerle tespit edilmiştir. Çünkü sanatta ve mitolojik olaylarda konusu geçen “kuş” imgesine yüklenen anlamlar evrensel ve yerel bağlamda benzerlik göstermekte; “kuş”, doğal özelliklerinden ötürü insanın hayatında önemli bir yer içermektedir. Yeryüzüyle gökyüzü arasında köprü görevi gören “kuş”, bir bilinmezden bir bilinmeze haber taşımaktadır. İnsanın yapamadığı uçma eylemini gerçekleştiren “kuş”, yine insanın dünyasında özgün yerini korumaktadır. Kuş özgürdür, çeviktir, habercidir, savaşıdır, alımlı ve dikkat çekicidir. Kuşa yüklenen bu anlamlar sanatta da sıkça vurgulanmış, ek olarak kuş, onun mitolojilerde belirtilen özellikleri ile kullanılmıştır.

“Kuş” imgesi sanatçının dünyasında vücut bulur; üslup, malzeme ve konu çeşitliliği içerisinde yeniden biçimlenir. Kuş kisvesinde sanatçı, duygu ve düşüncelerini dışa vururken yarı-insan yarı-hayvan (kuş) ruhuna; diğer bir deyişle de sanatçının iç hesaplaşması “kuş” donuna bürünür. Çalışmada ele alınan eserlerin sanatçıları olan Tufan Dağıstanlı, Erdinç Bakla, Constantin Brancusi ve Ali Teoman Germaner de bu çerçevede değerlendirilmiştir.

Sanatta her zaman var olan ancak zaman içerisinde şekil değişikliğine uğrayan kuş figüründen pek çok sanatçı farklı açılardan ve bağlamlarda etkilenecek şekilde üretimde bulunmuşlardır. Bu üretimlerin daha sonraki dönemlerde kurgusal tasvirler ile gerçeğin ötesine de taşındığını görmek mümkündür.

Bir figüre gerçeğin çok ötesinde anlamlar yüklenmesi, yani onun simgesel motifler ve sembollere dönüştürülerek anlam bağlamında işlevsel kılınması, sanatçıların toplumsal ve kültürel tasavvurlarını ürünlerine yansıtma noktasında başvurdukları bir yol olmuştur. Bu durum günümüzde de devam etmektedir. Bu açıdan değerlendirdiğimiz zaman kuş figürü Türk, İran ve Arap mitolojisinde ve inançlarında ölümlü, tekrarlayan yaşamı, Tanrıyla iletişimi simgelemekle beraber gücü, sevgiyi, aileyi, çocuğu vb. de işaret edebilmektedir. Dolayısıyla kutsal özellikleriyle de toplumsal kültürün vazgeçilmez unsuru olan kuşlar her dönem sanat ve sanatçının esin kaynağı olmuştur. Kültürlerini geliştirerek moral değerlerini yücelten ve sonsuzluğa sağlam adımlar atarak ilerleyen toplumlarda böylesine esin kaynakları, varlığını muhafaza etmeye devam edecektir.

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar %40; İkinci Yazar %40; Üçüncü Yazar %20.

ETİK KOMİTE ONAYI: Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.

FİNANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

Akman, Mahmut Kubilay. “İçtimai Bir Müessese Olarak Sanatın İşleyişi Sanat Sosyolojisi’nin Fikri Dairesi İçinden Bir Analiz”. *Sosyal Bilimler Dergisi* 6, 2013: 145-156.

- Akpınarlı, Feriha. "Türk Kilimlerinde Kullanılan Geometrik Bezemelerin Form İsim ve Kompozisyon Açısından Değerlendirilmesi". *Romanya: II. Uluslararası Romanya'da Türk Kültürünün İzleri Sempozyumu*, 2007: 11-23.
- Albrecht, Milton C. "Art as an Institution". *American Sociological Review* 33 (3), 1968: 383-397
- Alsan, Şenay. *Türk Mimari Süsleme Sanatlarında Mitolojik Kaynaklı Hayvan Figürleri (Orta Asya'dan Selçuklu'ya)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2005.
- Aras, Hava. *Dünya Dinlerinde Merkez Sembolizmi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 2011.
- Ateş, Gülay. *Minyatür Sanatında Hayvan Figürleri ve Özgün Uygulamaları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, 2018.
- Batuk, Cengiz. "Mit, Tarih ve Gerçeklik Sorunu Üzerine Notlar". *İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 6 (1), 2009: 27-53.
- Bayat, Fuzuli. *Mitolojiye Giriş*. Çorum: KaraM Yayınları, 2005.
- Boratav, Pertev Naili. *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1969.
- Bulut, Sibel. "İdeal İnsan Donuna Giren Turnaların Romani" içinde, *Anadolu Turnaları: Biyoloji, Kültür, Koruma* (ed. Ufuk Özdağ ve Gökalp Alpaslan). Ankara: Ürün Yayınları, 2019: 171-180.
- Çetin, Yusuf. "Türk Sanatı Bezeme İkonografisi Açısından Tavus Kuşu Figürlerinin Bir Değerlendirmesi". *Kesit Akademi Dergisi* 9, 2017: 1-17.
- Demirdağ, Fatih. "Alevi-Bektaşî Şiirinde Kuş Mitolojisi". *Külliyat Osmanlı Araştırmaları Dergisi* 2, 2017: 12-18.
- Duymaz, Ali. "Anadolu ve Balkan Türklerinin Halk Anlatmalarında Mitolojik Bir Kuş: Zümrüdü Anka". *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1(1), 1998: 91-97.
- Eliade, Mircea. *Dinler Tarihine Giriş*. (çev. Lale Arslan) İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2003.
- Esin, Emel. *Türk Kozmolojisine Giriş*. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2001.
- Esin, Emel. *Orta Asya'dan Osmanlı'ya Türk Sanatında İkonografik Motifler*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2004.
- Ersoy, Necmettin. *Semboller ve Yorumları (Bölüm I)*. İstanbul: Dönence Yayınları, 2000.
- Grimal, Pierre. *Mitoloji Sözlüğü (Yunan ve Roma)*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2012.
- Halıcı, Gülşah Yüksel. "Gök Tanrı'nın Temsilcileri: Koruyucu Kuşlar". *Folklor/Edebiyat* 20 (77), 2014/1: 71-81.
- <https://www.sanatzegzini.com/tufan-dagistanli-seramik-isimsiz-7881>
- <https://www.istanbul.net.tr/etkinlik/foto-galeri/prof-dr-erdinc-bakla-gobeklitepe-ruzgari/3987/15>
- https://www.moma.org/wp/inside_out/wp-content/uploads/2014/07/1-Bird-in-Space.jpg?_ga=2.178093477.1896545551.1616181799-1008530633.1616181799
- <https://www.tate.org.uk/art/artworks/brancusi-maiastra-t01751>
- <https://www.bozluartproject.com/sergi/ali-teoman-germaner-alos-desenler-resimler-heykeller/>
- <https://www.moma.org/collection/works/81692>
- Karakuş, Gülay ve Cebrail Özgün. "Simurg Söyleninde Kuş İmgesi". *Fine Arts* 15 (2), 2020: 99-115.
- Kurnaz, Cemal. "Hümâ". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2017: 478.
- Liu, Mau-Tsai. *Kutscha und seine Beziehungen zu China vom 2. Jahrhundert vor bis zum 6. Jahrhundert*. Wiesbaden, 1969.
- Mélikoff, Irène. *Hacı Bektaş: Efsaneden Gerçeğe*. 7. Baskı (çev. Turan Alptekin) İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2010.
- Mülayim, Selçuk. "Kuzeyde Geyik Kültü ve Hayvan Üslubunun Doğuşu". *Sanat Tarihi Dergisi* VII, 1994.
- Ögel, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi II*. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995.
- Ögel, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi I*. Cilt. 5. Baskı. Ankara: Altınordu Yayınları, 2010.
- Özdağ, Didar Ezgi. "Çağdaş Türk Sanatında Gerçek Dışı Kuş Figürleri". *Eğitim ve Toplum Araştırmaları Dergisi* 4(1), 2017: 17-32.
- Özkeçeci, İlhan ve Şule Bilge. *Türk Sanatında Tezhip*. İstanbul: Yazığın Yayınevi, 2007.
- Rumi, Muhammed Celaeddin-i. *Mesnevi-i Şerif*. 16. Baskı. İstanbul: Akçağ Yayınları, 2017.
- Sever, Mustafa. "Türk Mitolojisinde Kuşlar". *Milli Folklor* 42 (6), 1999: 83-88.
- Tansü, Emre ve Baran Güvenç. "Eski Türk Mitolojisinde Hayvan Motifleri Üzerine Düşünceler". *Türk Dün-yası Araştırmaları* 218, 2015: 2013-218
- Yağmur, Sibel Karadeniz. "Efsane ve Mitoloji Üzerine Genel Bir Değerlendirme ve Efsane Mitolojisi İlişkisi". *Asia Minor Studies International Journal of Social Science* 6(12), (Temmuz 2018): 317-328.
- Yozgat, Sema. *Türk Mitolojisindeki Grafik Sembollerin Günümüz Logo Tasarımlarına Yansımaları: Kuş Figürü Örneği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ordu: Ordu Üniversitesi, 2019.